

סקירת ספרים חדשים

בעריכת אלישבע סדן

הרפואה בקהילה: משירות לעולים בנגב ועד לתחייתה של רפואת המשפחה

חיים דורון ושפרה שורץ

באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2004. 264 עמודים

סקר: דב פלג¹

ספר חשוב זה נפל לידי קצת באיחור. קיבלתי במתנה מן הכותב, אך לדעתי לא נס ליחו. הוא יכול לשמש מכשיר חשוב בידי המגינים בימים אלה על הרפואה הציבורית ועל הזכות השווה לשירותיה בארץ. הוויכוח על זכות זאת התלהט שוב לאחרונה. לא במקרה בחרו המחברים בגישה היסטורית לניתוח החומר. פרופ' שפרה שורץ היא היסטוריונית, פרופ' להיסטוריה של מערכות בריאות, ראש החוג למדיניות הבריאות באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. פרופ' חיים דורון עיצב את ההיסטוריה כמו ידיו וראשו. הוא עלה לישראל ב-1953, ארגן עליית רופאים צעירים מדרום אמריקה, שאיישו את מרפאות הקהילה בספר, בנגב ובקרב העולים; היה רופא מחוזי באזור הדרום; היה מנכ"ל קופ"ח כללית ויו"ר המוסד בין השנים 1976-1988; ממקימי המכון הלאומי לחקר שירותי הבריאות. כיום הוא מרצה לבריאות ציבורית באוניברסיטאות באר שבע ותל אביב.

לצד היותה מערכת מקצועית ואקדמית ביסודה, מערכת הבריאות היא מוסד חברתי בסיסי. החיבור של שני מאפיינים אלה מסביר את אופייה הייחודי של מערכת הבריאות בתקופת היישוב ובתקופת המדינה. התפתחות היחסים בין המרכיב החברתי של מערכת הבריאות לבין ההתקדמות והפעילות המקצועית הבלתי פוסקות עוברת כחוט השני בספר שלפנינו. האתגרים החברתיים לכל אורך התקופה הם שמביאים לפתרונות המקצועיים הייחודיים המאפיינים את מערכת הבריאות הישראלית; בעיקר המוסדות הרפואיים בקהילה ופיתוח וטיפוח רופא המשפחה שהוא גולת הכותרת של רפואת הקהילה בישראל. הספר פותח, כמוכח, בהתחלות של השירות הרפואי לעולים החלוצים שחיו בתקופת היישוב בתנאים

¹ דב פלג היה יו"ר האגף לביטחון סוציאלי בהסתדרות, ועתה הוא יו"ר ועדת התקציב והמאזן של מועצת שירותי בריאות כללית.

קשים מאוד ותחת סיכונים בריאותיים קשים. מכיוון שלא היתה מדינה שתקים ותישא את מערכת הבריאות, לקחה על עצמה תנועת הפועלים את הנושא, במקביל לתחומים בסיסיים אחרים, והקימה את קופת חולים (הכללית) לארגון שירותי הרפואה ברחבי הארץ במקומות ובתנאים הקשים שהעולים החלוצים חיו בהם. במקביל הקימו הדסה וגורמים אחרים את מערכת האשפוז ההתחלתית. המרפאה בקהילה היתה המבנה הארגוני שהתאים לטיפול בעולים בכל מקום שישבו בו בארץ. האחריות החברתית לעולים החלוצים היתה המקור לרפואת הקהילה שהתפתחה בהמשך לרפואת משפחה ברמה מקצועית, אקדמית גבוהה מאוד. הספר מלמד על האופן שבו גויסו רופאים למען המערכת הקהילתית. הניסיונות להטיל מרות וחובה לשרת כשלו על פי רוב, כי הרופאים חיפשו קשר לבסיס המקצועי בבית החולים ובאקדמיה. גלי העלייה שהביאו גם רופאים הם שיצרו את הפתרון ולפעמים אף יצרו "אש עודפת". הגל הראשון היה עליית רופאים יהודים גרמנים בשנות השלושים. הגל השני מתואר בצורה מרתקת. היו אלה קבוצות רופאים מדרום אמריקה שעלו בשנות החמישים. חיים דורון נמנה עמם והיה אחד ממארגניהם. הם שהביאו שוב רוח חלוצית של שירות לעם, לעולה ולעובד בקהילה. גלי עליית רופאים ליוו את כל העלייה ההמונית (עד שנות השישים). אחריהם, עם התמעטות העלייה, שוב נוצר קושי לאיש רופאים בקהילות פריפריאליות, עד הגל האחרון של העלייה מחבר העמים בשנות התשעים שהכפיל כמעט את מספר הרופאים בארץ. אז נוצר קושי הפוך: היצע הרופאים עלה על הביקוש.

הספר מלמד על הצורך הדחוף למצוא רופאים לספר, לכפר ולריכוזי העולים. קופת חולים הכללית מעצם טבעה היתה האחראית למצוא פתרונות לבעיה קשה זו. מתוך צורך זה התפתח בהדרגה המבנה הייחודי של מרפאה מקומית ואזורית: צוות מקומי של אחות-רופא ששיפר את רמת הטיפול והקשר לחולה, ומרפאה מקצועית אזורית שסיפקה פתרונות מקצועיים לקהילה. השכלול של התקופה האחרונה היה תפקיד הרופא "המשולב", זה המשלב עבודה בבית החולים עם שירות מקצועי בקהילה. גולת הכותרת בהתפתחות מהלך זה היתה רפואת המשפחה. תפקיד הרופא הכללי קיבל עומק מקצועי-אקדמי. רפואת המשפחה הפכה למקצוע אקדמי מובהק והעמיקה את התפיסה האינטגרטיבית והחברתית של השירות הרפואי.

פרק מרתק בספר הוא תהליך הקמת בית הספר לרפואה באוניברסיטת בן-גוריון בבאר שבע בשנת 1971. מחד גיסא ציינה הקמתו את הממד האקדמי של הגישה הלאומית והחברתית לרפואה, ומאידך גיסא היא ציינה את התמקצעות רפואת המשפחה. בעקבות אוניברסיטת בן גוריון הקימו גם יתר בתי הספר לרפואה חוגים לרפואת המשפחה, ובכך הועמקה והורחבה השפעתו המקצועית והחברתית של המהלך.

הספר מלמד שאופייה המיוחד של רפואת הקהילה בישראל התפתח בדומה למערכות ייחודיות אחרות אצלנו, שלא עוצבו במחשבה תחילה, מתוך אידיאולוגיה ותכנון, אלא נוצרו בידי תנועת הפועלים כפתרונות במציאות המיוחדת ששררה בארץ בתקופת היישוב. למשל: הקיבוץ והקבוצה לא הוקמו ליד שולחן התכנון, המציאות הקשה היא שיצרה את הבסיס לשותפות הכוללנית ולאחר מכן התפתחו האידיאולוגיה והארגון. בדרך דומה קמו משק הפועלים, סולל בונה, הקואופרציה וכד'. הספר שלפנינו מתאר ומנתח כיצד מימשה הרפואה הציבורית בקהילה את תפקידה החלוצי בתחום הבריאות. האם ייחוד חלוצי זה ממשיך להתקיים? על כך מתנהל כיום ויכוח עמוק בתחום חברתי-מקצועי זה.

הספר הוא קריאת חובה לכל מי שפעיל במערכת הרפואה בישראל, כי באמצעותו ניתן להבין את אופייה הייחודי של מערכת זו. יסודותיה של מערכת הבריאות הונחו עוד בתקופת היישוב. היבטיה המקצועיים והחברתיים התרחבו והעמיקו עם הקמת המדינה, קליטת העלייה ההמונית והתבססות המדינה. כך נוצרה מערכת רפואית ברמה גבוהה מאוד, ויחד עם זאת קרובה יותר לקהילה מאשר בארצות מפותחות אחרות. כה לחי לשפרה שורץ שסיפקה את עומק הממד ההיסטורי ולחיים דורון שהעלה על הכתב את סיפור תרומתו הגדולה להתפתחות מערכת הבריאות בישראל.

כשהאויב נכנס אלי הביתה: טרור ותקשורת בעידן העכשווי בעריכת תמר ליבס ופול פרוש

תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד: קו אדום. מאנגלית: יורם שדה. 2006.

186 עמודים

סקרה: דפנה למיש¹

העיון ביחסי הגומלין בין טרור לתקשורת שמציעה לנו אסופת המאמרים שערכו פרופ' תמר ליבס וד"ר פול פרוש מהמחלקה לתקשורת ועיתונאות באוניברסיטה העברית בירושלים מהווה אתגר מרתק לאנשי אקדמיה ולציבור המשכיל הרחב כאחד. הסוגייה במוקד הדיון היא סוגייה בעלת חשיבות גלובלית, שכן טרור וסיקורו בתקשורת הם כבר מזמן לא בעיה מקומית של הקיום הישראלי. אירועי ה-11 בספטמבר 2001 בארצות הברית (העומדים במרכזם של מספר פרקים בספר) היוו ללא ספק אבן דרך משמעותית בתהליך זה.

את האסופה מלכדת ההנחה "שצורה כלשהי של סיקור תקשורתי היא תנאי בסיסי לקיום הטרור כתופעה פוליטית" (עמ' 7), וכי השניים מנהלים מערכת יחסים סימביוטית של תלות הדדית המשרתת את האינטרסים השונים עד מאוד שלהם, אך גם מעצבת במידה משמעותית את התנהלותם. כותבי אחרית הדבר של האסופה מחזירים עוד יותר בקביעתם כי הטרוריסטים "הפכו אפילו לכוכבי תקשורת" ושהם "נתפסים כמקורות חדשותיים, אטרקטיביים ומעוררי עניין, ומשתתפים (כאשר שורה עליהם הרוח) בדיון הציבורי במישור המקומי והגלובלי" (עמ' 179). הפרקים השונים בספר והטענות האינטגרטיביות של העורכים במבוא ובאחרית, הממסגרות אותם, מצביעים על הסברים רחבים ומעמיקים הרבה יותר מהרצון הכמו-אינטואיטיבי של הצופים המתוסכלים לפטור את התופעה באמירה פופוליסטית ש"טוב, אין מה לעשות, זה הכול תחרות על רייטינג". במקום זאת מציעים הכותבים השונים תובנות מורכבות ומעוררות מחשבה.

בפרק המבוא פורסים העורכים רשימה של הסברים להתאמתו של הטרור לסיקור החדשותי: הביקוש לאירועים בולטים של דיווחי החדשות; מעשה הטרור כאמצעי לפישוט סוגיות פוליטיות מורכבות; המאפיינים הדרמטיים של סיפורי אירועי טרור; מפגני הראווה האלימים המגרים את יצר המציצנות האנושי, וכל זאת בנסיבות שבהן מתגברת תלותם של האזרחים באמצעי התקשורת במצבי משבר קיומיים.

¹ פרופ' דפנה למיש היא עורכת כתב העת *Journal of Children and Media* ומתמחה בחקר תקשורת וילדים וסוגיות במגדר ובתקשורת. בימים אלה היא חוקרת את מקומן של החדשות בחייהם של ילדים בישראל במימון הקרן הלאומית למדע.

תשתית עיונית זו מאפשרת לנו להתמקד בפרקי הספר השונים ובהדגשים הייחודיים שלהם. תמר ליבס וזהר קמפף עוסקים בשרדוגם של הטרוריסטים למעמד של כוכבי תרבות מבוקשים "המדברים בשם עצמם על מניעיהם ומטרותיהם, ובמידה מסוימת אף קובעים את סדר היום הציבורי" (עמ' 23). הם מצביעים על כך שהפורמטים העיתונאיים החדשים – סרטי וידיאו ביתיים עם מנהיגי טרור; ריאיונות "מטעם" או ריאיונות עם עיתונאים "נועזים" שחדרו אל מאחורי קווי האויב והתארחו במקומות המסתור שלו; כתבות הבונות פרופיל פסיכולוגי של הטרוריסט, עושות לו פרסונליזציה ומעודדות הזדהות איתו במנותק ממעשיו ותוצאותיהם או מהצגה רחבה של הסוגיות המבניות הכרוכות בטרור – אותם פורמטים מאופיינים בהתפשרותם של העיתונאים על הנורמות המקצועיות של הפרופסיה וכניעה לתכתיבים הנכפים בידי מקורותיהם. אימוץ סגנון שידור חי מזירת הפיגוע שכונה בידי תמר ליבס "מרתון של אסון" קידם אף הוא את התלות ביוזמות של טרוריסטים ובתסריטים המנווטים בידם.

מנחם בלונדהיים ותמר ליבס בוחנים לעומק את התופעה הזו של **מרתון האסון**, כגרסה של אירוע מדיה שבו הטלוויזיה קוטעת את שגרת החיים באמצעות שידור חי המרתק אליו קהלים רחבים לפרק זמן ממושך. באמצעות ניתוח פרטני של אירועי ה-11 בספטמבר ממחישים הכותבים את אופיו של שיתוף הפעולה של התקשורת עם כוחות הטרור כתולדה של מערכת אילוצים מגוונים הכוללים גם את השינויים הטכנולוגיים המאפשרים שידור חי העוקף את מערכות הבקרה העיתונאיות המסורתיות. התחרות בין אמצעי התקשורת ניזונה אף מהאתוס המקצועי שאינו מותיר כל אופציה שלא לסקר אירועי טרור דרמטיים לאור המחויבות הבסיסית של התקשורת לזכות הציבור לדעת.

אחת התמורות הטכנולוגיות המשמעותיות ביותר לתהליכים אלה היא התפתחותה של רשת האינטרנט וגיוסה כאמצעי מרכזי בארסנל הטרור המודרני. בפרק המתמקד בסוגייה זו מנתח גבריאל ויימן את ההיבטים הייחודיים לטרור במדיום זה בשני ערוצים: מצד אחד, כבמה להפצה של אידיאולוגיות השנאה והאלימות של ארגוני הטרור, לגיוס הכספים עבורם וככלי לתקשורת תוך-ארגונית. מצד אחר, האינטרנט עצמו מהווה יעד למתקפת טרור מקוון. אפיונה של רשת האינטרנט – היותה מבוזרת, נגישה, לא מוגבלת, לא מצונזרת ואנונימית – מתאימים במיוחד לפעילות של ארגוני טרור מבוזרים (כדוגמת ארגון אל קאעידה) ומאפשרים להם להתרשת על פני כדור הארץ ולהתגבר על גבולות מדיניים וגיאוגרפיים.

בעוד הפרקים שתוארו עד כה עוסקים בטרור ובתקשורת במישור הגלובלי, דנים פול פרוש וגדי וולפספלד באופן פרטני בשיח החדשותי בישראל ובתרומתו ליצירת מה שהם מכנים "לאומיות אזרחית פרי תקשורת" (ובמקור "mediated civic nationalism", עמ' 113). באמצעות ניתוח קפדני של מקרה פרטי של סיקור

אירוע טרור ספציפי (בצומת פת ליד שכונת הר גילה בירושלים, 18 ביוני 2002) הם מדגימים כיצד מכונן השיח החדשותי את ההשתייכות ל"אנחנו" על רמותיו השונות. האסטרטגיות הטקסטואליות שהם מצביעים עליהן, שבאמצעותן מתנהל תהליך זה, כוללות הפקת "אנחנו" קולקטיבי באמצעות הענקת זהות אישית ואנושית לקורבנות הטרור ויצירת הזדהות חברתית עמום; כינוסם של הקהלים ואנשי הטלוויזיה יחדיו לאותו מרחב משותף לקולקטיב כולו; יצירת תחושת "קן" משפחתי-קהילתי ופוליטיקה של פטאליזם המתבטאת בין השאר בשותפות גורל אישית. מנגנונים אלה שותפים ליצירת אחדות בין יחידים וגיבוש של הלאומיות האזרחית תוך "הדגשת אחדות של הגיבורים המתוארים לנוכח גורל חיצוני משותף, אקראי ובלתי ניתן לשליטה" (עמ' 141).

המחקר האחרון בקובץ עוסק בשני ריאיונות פורצי דרך עם אויבים מושבעים – סאדאם חוסיין ברשת CBS האמריקנית ויאסר ערפאת בערוץ הראשון בישראל. תמר ליבס, זוהר קמפף ושושנה בלום-קולקה בוחנים את מקומה של שיחה עיתונאית עם אויב כאמצעי עוקף תהליכים פוליטיים קונבנציונליים. מניתוח השיח של שני הריאיונות הקונקרטיים הנידונים, מגיעים הכותבים לשתי מסקנות השרויות במתח מתמיד זו עם זו: מצד אחד התקשורת נוטלת על עצמה, בעריכת ריאיונות מסוג זה, תפקיד עצמאי תוך נכונות נועזת לעתים לפגוע באחדות "פטריוטית" קונבנציונלית ולשלם על כך מחיר אישי ומוסדי. מצד אחר, מכל מקום, אופיו של הריאיון הוא כזה שמידת האמינות והמקצועיות שלו לאו דווקא נותרת בשליטת המראיין, ולפיכך היוזמה האמיצה יכולה לבסוף להוכיח עצמה כחרב פיפיות שלא רק שאיננה מקדמת את תהליכי ההידברות, אלא יכולה אף לפגוע בהם.

מעבר לסוגיית הטרור והתקשורת שעל הפרק, שהיא, כפי שראינו, מרתקת ובעלת חשיבות רבה כשלעצמה, יש בקובץ מאמרים זה רווח "משני" לקוראים הישראליים, שכן הוא מציע לראשונה בעברית סיכום אינטגרטיבי של מסורת מחקרית ישראלית רבת שנים ובעלת נוכחות והשפעה משמעותיות בחקר התקשורת בעולם. סוף סוף יכולים גם קוראי העברית לטעום ישירות מתרומתם המצטברת של החוקרים הישראליים המיוצגים בספר זה לחקר תפקידי התקשורת כשחקנית חשובה בתהליכי מלחמה, טרור ושלום. כל אחד מהפרקים מוסיף נדבך להבנות המצטברות בתחום זה ומאפשר לקוראים להתוודע לקרקע האקדמית שבתוכה הם צמחו.

ואם בעברית עסקינן, הרי אוסיף הערת שוליים: דווקא שם הספר שנבחר בעברית והאירור המלווה אותו חוטא לטעמי לרעיון המרכזי של הספר. Meeting the Enemy in the Living Room קולע למטרה הרבה יותר מכשהאויב נכנס אלי הביתה; Meeting מדגיש את התזה המרכזית של הספר – ההדריות ויחסי הגומלין, המפגש בין תקשורת לטרור. ואילו הכותרת בעברית מביעה חד-כיוונית שזרה

לרוח הספר – האויב כאילו נכנס אלינו הביתה בכוח. מוטב היה, לטעמי, לתרגם את הכותרת **כלפגוש את האויב בחדר המגורים**, שכן, כפי שלמדתי מקריאת הספר, האויב לא היה נכנס אלינו הביתה, לולא פתחה לו התקשורת את הדלת, והתקשורת לא היתה פותחת לו את הדלת, לולא היה לו מה להציע לה...¹

ביקורת בארגונים ללא כוונת רווח

ניסן לימור

גלובס, ספריית פרסומים מקצועיים, מגזר ההתנדבות והמלכ"רים. 2005.

375 עמודים

סקר: שמעון רוזביץ'¹

מגזר ההתנדבות והמלכ"רים גדל מאוד בתקופה האחרונה. לא נעשו מחקרים שיראו את משקלו של מגזר זה בכלל המשק, אולם ההערכות הן כי משקלו הוא כשליש מכלל הפעילות. הספר, **ביקורת בארגונים ללא כוונת רווח**, מתמודד בכבוד עם השאלות העיקריות בנוגע לפעילותם של ארגונים אלה, נחיצותם ואמינות הביקורת הפנימית שלהם.

הספרות בנושא הביקורת הפנימית בישראל דלה יחסית. הספר ביקורת פנימית שיצא לאור בשנת 1979 (באו, עירוני ורוזביץ'), ואלף עותקיו אזלו כולם, סימן צימאון למידע בתחום הביקורת הפנימית. ספר אחר בתחום הביקורת הפנימית הוא ספרו המקיף של מר ניסים מזרחי (2000), המבוסס על ניסיונו העשיר של המחבר בעבודתו כממונה על אגף מבקר המדינה כמו גם על ניסיונו המקצועי בהמשך ועל הרצאותיו במשך השנים בעיקר באוניברסיטת חיפה בלימודי תואר שני לביקורת פנימית וציבורית. גם ספרם של שלומית גלר ודן נתניהו (1999) תרם למיצוי הצד המעשי של הביקורת הפנימית. מיפוי הספרות בביקורת פנימית וציבורית דורש להזכיר שתי דמויות מרכזיות בתחום זה, את פרופ' אשר פרידברג ז"ל ואת ד"ר שוקי אמרני, שניהם כתבו במסגרות שונות רבות בתחומי הביקורת הפנימית והציבורית. עוד בנמצא גם פרסומי המועצה המקצועית של לשכת המבקרים הפנימיים.

¹ ד"ר שמעון רוזביץ', רואה חשבון, מנהל התכנית ל-M.A. לביקורת פנימית וציבורית באוניברסיטת בר-אילן, היה בעבר סגן נשיא בלשכת המבקרים הפנימיים וכן היה ממונה על אגף במשרד מבקר המדינה.

סקירה זו של הספרות בתחום הביקורת הפנימית והציבורית מדגישה עד כמה נחוץ היה ספרו של לימור. משום שאף לא אחד מהספרים המוזכרים התמקד בתחום הביקורת במגזר השלישי, ניצב לימור לפני משימה לא פשוטה. ראשית, בהיותו פורץ הדרך בתחום היה עליו להתמודד עם שדה בלתי חרוש, שלגביו לא היו ניתוחי נחיצות הביקורת וביצועה. שנית, התחום שבו עוסק הספר הוא בבחינת חידוש לגופים רבים. ניסן לימור עמד במשימה זו בהצלחה מרובה.

הספר פורס יריעה רחבה, יסודית ומעמיקה בתחומים שהוא עוסק בהם. הוא רצוף אסמכתאות ביבליוגרפיות נרחבות וממצות המפנות את הקוראים להרחיב את ידיעותיהם למקורות נוספים, ראשוניים ומשניים. בין המקורות גם ציטוטי פסקי דין בתחומים הרלוונטיים, העומדים בכל הכללים הנדרשים בספרות האקדמית.

הספר פותח בשני תחומים, בבסיס החוקי לקיומה של ביקורת פנימית במלכ"רים לסוגיהם ובהגדרה יסודית של הביקורת במוסדות אלה. לרבים מחברי המלכ"רים תחום הביקורת הוא תחום חדשני ולא מוכר. בספר ניתן למצוא סקירה יסודית של התאגידים למיניהם, ובהם מוסדות התאגיד, התאגדות התאגיד ללא כוונת רווח, חוק העמותות, חוק החברות, חוק הנאמנות, חוקי התאגדות של תאגידים ציבוריים, התאגיד כאישיות משפטית ואחריותו, הארגונים של העמותה לרבות האספה הכללית, הוועד, ועדת הביקורת, השוואה בין ארגונים של עמותה, של חברה ושל הקדש.

התחום השלישי שהספר עוסק בו הוא אתיקה וטוהר המידות. המחבר מסתמך בניחותו בתחום חשוב ועדין זה על ספרי קודש, על הרמב"ם, על אריסטו, על הפילוסופים היוונים בתקופות הקדומות, ועובר לתקופתנו לציטוטים של פסקי דין של בתי המשפט לערכאותיהם השונות ולהתייחסויות של מבקרי המדינה לנושאים אלה. הוא חודר לעומקם של דברים גם בפרספקטיבה רחבה של עשרות שנים; למשל בדיון המסתמך על מכתבו משנת 1951 של לוי אשכול, גזבר הסוכנות באותם ימים, אל ד"ר אמיר שמורק, אז מבקר הסוכנות. לימור מעמיק בחיבורו ביסודיות נמרצת ולא משאיר אבן על אבן.

התחום הרביעי בספר הוא האחריות. המחבר עורך דיון יסודי בנושאים של נשיאה באחריות, לרבות חובת המיומנות, חובת הזהירות, חובת האימונים, ניגוד עניינים. נושא זה של ניגוד עניינים הוא לדעת המחבר אחד המוקדים החשובים של התנהלות גוף ציבורי כלשהו. הוא מחזק את ראייתו זו בהתייחסויות רבות לעבודותיה של עו"ד טנה שפניץ בנושא (ראו עמ' 87, 91, 93).

יש לציין כי לכל אורך הספר ניתן למצוא התייחסויות וציטוטים ממקורות הלכתיים שונים, לרבות מפרשים, ראשונים ואחרונים. זה בולט לעומת מחברים אחרים המסתמכים פחות על מקורות הלכתיים לסוגיהם ולתקופותיהם.

בתחום הביקורת, שהיא לב לבו של הספר, פורס המחבר יריעה רחבה ודן בנושאים של ועדת הביקורת והבסיס החוקי לקיומה ולפעילותה, הרכב ועדת הביקורת וחברי ועדת הביקורת, הבעייתיות של גוף מבקר בעמותה ועריכת השוואה בין עמותה לחברה – ציבורית ופרטית. לימור מתייחס לסוגיית מינוי ועדת ביקורת בעמותה ומינוי גוף מבקר לעמותה במקום ועדת ביקורת, ושוב בהשוואה לחברה ציבורית ופרטית. נושא סיום הכהונה בוועדת הביקורת בעמותה ובחברה נדון אף הוא ביסודיות. נושא הזוכה לדיון מעמיק ורחב הוא "תפקידי וסמכויות ועדת הביקורת/גוף מבקר". גם שם ערך המחבר השוואה בין עמותה לחברה. בצמוד לתפקידים ולסמכויות של ועדת הביקורת נדונה בפירוט גם עבודת הוועדה, לרבות קביעת נוהל לעבודת הוועדה, הטיפול בתכנית העבודה, הקשר עם המגזר הפנימי וסדרי הציון בדו"ח ועדת הביקורת.

הספר מספק סקירה השוואתית ממצה בין תחומי הביקורת הפנימית, ביקורת רואי החשבון, ביקורת רשם העמותות וביקורת מבקר המדינה. תחום הביקורת הפנימית נדון ביסודיות יתרה בניחוח חוק הביקורת הפנימית, הכשירויות לכהן כמבקר פנימי, יחסי המבקר הפנימי עם גופי ביקורת אחרים, סיום העסקת המבקר הפנימי, החובה המוטלת על מבקר פנימי לפעול על פי נתונים מקצועיים, בעיקר על פי התקנים שהוציאה המועצה המקצועית של לשכת המבקרים הפנימיים.

דיון מיוחד נערך בשאלה אם המבקר הפנימי צריך להיות עובד הארגון או ספק שירות חיצוני. מקום מיוחד מוקדש גם לדו"ח הביקורת הפנימית שמגישה המבקר הפנימי, דו"ח מסכם לבדיקת נושא וכן דו"ח שנתי המסכם את עבודתו באותה שנה. בתחום זה מטפל המחבר בעמקות רבה בנושא חיוב הגשת דו"ח ביקורת, פרקי דו"ח הביקורת וטיוט דו"ח הביקורת. נושא הטיפול בטיוט דו"ח הביקורת הוא אחד מאבני היסוד של תהליך הביקורת הפנימית הראויה. לימור מתמודד גם עם נושא זה בכבוד רב, והוא מצרף הנחיות באשר לקבלת הערות הגוף המבוקר לפני הכנת הדו"ח הסופי וכן הסבר על סוגי דוחות הביקורת.

בספר מוקדש מקום לנושאים עדינים שנדרשים בעת הביקורת הפנימית, כגון הפצת דוחות הביקורת, אחריות הביקורת הפנימית, הדיון בדו"ח הביקורת הפנימית וכמובן הנושא המרכזי של מעקב אחר תיקון הליקויים.

מצורפים לספר מספר נספחים בנושאים חשובים המשמשים בסיס עיקרי לעבודת מבקר פנימי. להלן אחדים מהם: קוד אתיקה לעמותות מלכ"רים וארגונים ללא כוונת רווח; קוד האתיקה של לשכת המבקרים הפנימיים; חוק הביקורת הפנימית; חוק העמותות; חוק החברות; חוק החברות הממשלתיות; חוק מבקר המדינה; חוק רואי החשבון; הוראות התקשי"ר – ביקורת; הצעת נוהל עבודת ועדת ביקורת. מלבד זאת מובאת בסוף הספר רשימת קריאה מומלצת בעברית ובאנגלית שבה ימצא כל המעוניין בהעשרת ידע בתחום הביקורת הפנימית בכלל ובמלכ"רים בפרט עניין רב.

לסיכום, הספר הוא ספר חובה לכל מבקר פנימי, רואה חשבון, חברי עמותות, מלכ"רים, דירקטורים, חברי מועצות רשויות מקומיות וכו'.

מקורות

באו י', עירוני מ', רוזביץ ש'. (1979) **ביקורת פנימית**. תל אביב: ספריית המנהל.
 גלר ש' ונתניהו ד'. (1999). **איך נולד דו"ח ביקורת**. תל אביב: לשכת המבקרים הפנימיים בישראל.
 מזרחי ג' (2000). **תורת הביקורת הפנימית**. תל אביב: המכללה למינהל.

נשים בעוני: סיפורי חיים מגדר, כאב, התנגדות

מיכל קרומר-נבו

תל-אביב: הקיבוץ המאוחד. 2006. 247 עמודים

סקרה: חנה ספרן¹

בימים שקראתי את הספר של מיכל קרומר-נבו על נשים בעוני הייתי שקועה באיסוף כספים ללינא, ילדה פלסטינית בת חמש, הזקוקה לתרופות לאחר השתלת כליה. אבא שלה הודה בחום על התרופות ששלחנו לו ועל הכספים שאספנו והוסיף: "אנחנו מחלקים את התרופות בין כל אלה שנזקקים/ות. אני לא מסוגל לשמור ללינא יותר מכמות של חודש אחד תרופות כשיש כה רבים שאין להם תרופות בכלל. זוהי שאלה של חיים ומוות." בלילות הייתי קוראת את הספר של קרומר-נבו ובימים הייתי מחפשת כספים למושתלי כליות באזור שכם.

¹ ד"ר חנה ספרן היא היסטוריונית ופעילה פמיניסטית בארגון אישה לאישה בחיפה. ספרה, לא רוצות להיות נחמדות, עוסק בהיסטוריה של הפמיניזם בארץ בשנות העשרים והשבעים של המאה העשרים. מחקרה עוסקים בנוכחות הלסבית בתנועות מחאה, בתפיסות מהפכניות של הפמיניזם בארץ ובמקומן של נשים מהגרות בפעילות פמיניסטית לאורך המאה העשרים.

גם שם כמו פה, העוני והמצוקה הם מעשי ידי אדם. תמיד ידעתי שעוני אינו אשמתם הבלבדית של אלה שחיים וחיות בעוני. עכשיו ניצבו מול עיני הנשים המדברות אלינו מתוך ספרה של קרומר-נבו, והן תיארו את ניסיון החיים שלהן כל אחת בתורה. וככל שצללתי לתוך ספרה המרתק על נשים בעוני ידעתי כמה נכון המשפט "העשירים מתעשרים והעניים/יות מתענים/ות".

וכל זאת – החיים בעוני פה והחיים בעוני שם – הוא מעשה ידי אדם. וכשם שהוא נוצר וממשיך כן ניתן היה למנוע אותו. מערכת שלמה מתחזקת ומנציחה מעגלים שלמים של חיים בעוני. מספקת לחיים אלה עובדות/ים סוציאליים/ים, אינה דואגת לחינוך ראוי, גוזלת מהנשים החיות בעוני את ילדיהן ושולחת אותם לפנימיות עניות ואינה מאפשרת חיים של כבוד. לחיים בעוני מגוון של משמעויות הבאות לידי ביטוי בדרכים שונות.

כל סיפור של אישה בעוני שאותו כתבה קרומר-נבו מפי הנשים עצמן חושף עולם ומלואו של מאבקים יומיומיים לשרוד ולהתגבר על קשיים בלתי נגמרים. אלה נשים חזקות ומרשימות, בעלות יכולות להתמודד עם קשיים ומציאות קשה על פני שנים רבות. קרומר-נבו הקשיבה לסיפורן של 13 נשים בסבלנות רבה, בכבוד ובהערכה הראויה לכל סיפור חיים. היא כתבה איתן את סיפור חייהן. הדרך הבלתי אמצעית שלה לתת לסיפור את המקום הראוי שלו מעוררת הערצה. באחד הריאיונות היא נכנסת מתחת לשמיכה בחדר השינה – כי קר בחדר – ומקשיבה לסיפוריה של האישה. לשתיהן קר ושתיהן מכוסות בשמיכה ושותות תה. האם יכולה להיות בכלל דרך אחרת לכתוב על נשים בעוני? מה נכון יותר מלהיכנס למיטה ולהתכסות בשמיכה כאשר קר ואין כסף לחמם. זוהי הדרך המיוחדת שבה נכתב הספר הזה הפותח לקוראים/ות בו מקום צנוע של הקשבה לנשים רבות בחברה שבה אנו חיים; נשים וגם גברים, כי בסיפור האינסופי של החיים בעוני בולט מקומם של גברים המנצלים את הכוח היחסי שלהם להוסיף דיכוי על דיכוי. לכל אישה יש אבא או אח או בעל הכלואים גם הם במעגלי עוני ודיכוי. הדיכוי הכפול של הנשים מקבע וחורץ את גורלן.

הדרך המיוחדת שבה בחרה קרומר-נבו להאיר עולם שלם של חוויה נשית מקבלת הסבר ורקע תיאורטי ומתודולוגי בפרקים הראשונים של הספר. הקוראים/ות מוזמנים/ות להבין מהי כתיבה פמיניסטית על נשים בעוני, מהי כתיבה ממקום של כבוד לנשים שהעניקו לספר את סיפור חייהן. זהו פרק הראוי לשמש טקסט מכונן על הדרך שבה ניתן וראוי לצאת למחקר פמיניסטי במגוון נרחב של שדות מחקר. תוך סקירה קפדנית של הספרות העוסקת בחקר העוני יוצאת קרומר-נבו ופותחת לפנינו אפשרויות חדשות. נשים בעוני ולא נשים עניות. זהו תיאור של מצב ולא שם תואר לנשים מסוימות. מתן שם אחר לאותה מציאות הוא התחלה – אולי סמלית, אבל ללא ספק מהותית – לגישה שונה ולתובנה

חדשה על החיים של כולנו. אלה החיות בעוני ואלה המתבוננות בו, רבות מאיתנו, בעלות כוונות טובות – לטפל ולעזור לעניים/יות. בכתבתה מסבירה קרומר נבו כיצד כוונות טובות אלה עוברות לעתים קרובות תהליך עיבוד ודיכוי במסגרת העבודה הסוציאלית וכיצד רבות מאיתנו הופכות לכלי שרת במערכת המנציחה את העושר של החיים בעושר ואת העוני והעיוני של אלה שחיים בעוני.

ההקשבה החרישית של קרומר-נבו לסיפורי החיים של הנשים זועקת לשמים. היא מביאה את הסיפורים של הנשים בלשונן, לעתים אפילו באריכות ובקפדנות מעיקות. היא חוזרת ומדגישה את התימות העולות כה ברור מתוך קולות הנשים. הסיפורים אינם נותנים מנוח והשילוב החכם ביניהם לבין הניתוח שלהם יוצר ספר מרתק ומעניין. אפשר וראוי לקרוא בו גם בלי להיות חוקר/ת או סטודנט/ית. קשה להניח מהיד את הרצף הסוחף של נשים שהיו מוכנות להתחלק בסיפורן עם קהל הקוראים/ות.

האם אנחנו יכולים לשמוע? האם ההדהוד של הקולות האלה ישפיע על חיינו ועל התוכנות שלנו? האם נבין שבידינו לבנות חברה אחרת, שהעוני הוא תוצר חברתי מעשה ידי אדם ובמיוחד מדיניות של ממשלות ישראל לדורותיהן ופקידים/ות המנציחים בפועל את הפער ההולך וגדל בין מעט עשירים/ות להמון של נשים וגברים חיים בעוני. יש ספרים המאפשרים תוכנות חדשות. יש ספרים המאפשרים פעולה חברתית. יש ספרים שהם בעצם המציאות עצמה שלא ניתן לה מקום וקול עד ליום שבו נכתב הספר. אנו זקוקות/ים לספרים כאלה שיובילו אותנו לעשייה חברתית. הקריאה בספר של קרומר-נבו היא לא רק הכרחית ופוקחת עיניים היא גם קריאת תיגר על מציאות אלימה ומתנכרת. זהו ספר חובה להבנת החברה בישראל, זהו ספר חובה לפעילים/ות חברתיים/ות, לעובדים/ות סוציאליים/יות ולמתקני עולם.

אי/שוויון

בעריכת אורי רם וניצה ברקוביץ

באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב. 2006. 412 עמודים

סקר: חיים צינס¹

אי השוויון החברתי והכלכלי הוא אחת הבעיות האסטרטגיות המסכנות את קיומה של מדינת ישראל, ומציבות סימן שאלה גדול על חוסנה החברתי ועל יכולת ההישרדות שלה לאורך זמן. אי/שוויון בעריכת אורי רם וניצה ברקוביץ הוא אסופה של 48 מאמרים, העוסקים בריבוי הפנים של שתי התופעות, שוויון ואי שוויון. 48 המאמרים נכתבו בידי מיטב החוקרים בישראל ודנים בהיבטים התיאורטיים של התופעות ובביטוי המעשי שלהן במציאות הישראלית. הספר רחב היריעה לא יפתור את הבעיה החברתית, אבל בלי ספק יתרום להבנתה.

הפרקים בספר מסודרים בסדר אלפביתי (ראו תרשים 1). הסידור האלפביתי של הספר ושל תוכן העניינים שלו מקשה על הקורא לראות את התמונה השלמה של תופעות אי/שוויון, ולעמוד על הקשרים התימטיים שבין מרכיביהן השונים. כדי להקל על הקורא לראות את היער השלם, ולא רק את העצים אדירי הצמרת, עדיף היה לסדר את 48 המאמרים לפי נושאים. להלן הצעה למיפוי נושאי אפשרי (ראו תרשים 2), שערכתי במיוחד לצורך המחשה. כהמחשה נוספת אפשר לדמות את הספר, על 48 מאמריו, לקופסת קרטון שבה נמצאים בתפוזרת 48 חלקי פאזל. המיפוי הנושאי, המוצג בתרשים 2, משול לתמונה המורכבת, שנוצרה מהרכבת 48 החלקים.

המיפוי הנושאי המוצע מבוסס על ההגדרה האריסטוטלית הקלאסית של מושג השוויון, ולפיה שוויון הוא מתן יחס דומה לפרטים או לקבוצות דומות בסביבה חברתית נתונה. אין ההגדרה האריסטוטלית שלמה. היא זכתה לטיפול ביקורתי מרתק בספרות הפילוסופית (ראו מאמרה של אורית קמיר, עמ' 15-30). עם זאת, היא משקפת את השימוש המילוני המקובל במושג שוויון, ומאפשרת לזהות את המרכיבים המהותיים של התופעה. שוויון ואי שוויון הם תופעות חברתיות הנגזרות מהשוואת מצבם החברתי ומעמדם המשפטי של פרטים וקבוצות ביחס לפרטים אחרים וקבוצות אחרות במסגרת חברתית נתונה. שוויון והיפוכו, אי שוויון, הם תופעות חברתיות שיש להן חמישה מרכיבים מהותיים עיקריים:

¹ ד"ר חיים צינס הוא חוקר בתחום מדעי המידע, מומחה בינלאומי במיפוי ידע; בין מחקריו: Knowledge Map of Information; יהדות: מהות ותוכן; 2007: Map of Human Knowledge Domain; Science; שירותים חברתיים בסיסיים: שירותים שהמדינה חייבת לספק לאזרחיה; ו- Analysis of Social Work (ביחד עם פרופ' דוד גוטמן).

סביבה, אוכלוסיות, תחומים, ארגונים ותהליכים. חמשת המרכיבים האלה מגדירים את חמשת החלקים 2-6 של המיפוי הנושאי.

במפה הנושאת יש שישה חלקים. הם מתחלקים לשתי חטיבות כלליות. החטיבה הראשונה עוסקת במטא-ידע של הדיון הענייני בשתי התופעות. היא מורכבת מהחלק הראשון, הגדרות, המתמקד בהגדרת המושגים **שוויון ואי שוויון**, וכולל מאמר אחד, תפיסות של שוויון. החטיבה השנייה מתמקדת בהיבטים הענייניים השונים של שתי התופעות. היא מורכבת מחמשת החלקים 2-6, סביבה, אוכלוסיות, תחומים, ארגונים ותהליכים, הכוללים ביחד 47 מאמרים.

החלק השני, סביבה, מתמקד בהקשר החברתי של אי/שוויון. הוא כולל מאמרים בנושאי מדיניות חברתית ועל ההיבטים הכלליים של החברה והמדינה. החלק השלישי, אוכלוסיות, מתמקד ביחידים ובקבוצות החברתיות שהן נושא אי/השוויון. הוא כולל מאמרים המתמקדים במאפיינים מעמדיים (אליטות), מגדריים, גילאיים ואתניים. החלק הרביעי, תחומים, מתמקד בתחומים השונים שבהם באות תופעות השוויון והאי שוויון לידי ביטוי. החלק החמישי, ארגונים, מתמקד בארגונים ובמוסדות החברתיים המטפלים באי שוויוניות. החלק השישי, מתמקד בתהליכים החברתיים השונים, היוצרים את תופעות אי/השוויון, נובעים מהן וקשורים לטיפול בהן.

בטרם נפנה לדון במסקנות העולות מהמיפוי ראוי לתת את הדעת על מגבלותיו. מיפוי המאמרים אינו שרירותי, והוא מבוסס על ניתוח תוכן ועל רצינואל תיאורטי. עם זאת, חשוב לזכור שכל מיפוי הוא תוצר של פרשנות אישית. ולכן סביר להניח, שהקורא עשוי למפות את המאמרים באופן שונה, ובהתאם להסיק מסקנות שונות בנוגע לתוכן הספר. כפי שניתן לראות, מקצת המאמרים דנים בכמה נושאים, והם נמצאים ביותר מחלק אחד בתרשים. המיקום הכפול איננו כשל לוגי של המיפוי, אלא תולדה של פרשנות תוכנית. מבחנו הלוגי של מיפוי ידע הוא ביכולתו לייצג כל מאמר בלפחות קטגוריה (חלק) אחת; והמיפוי המוצג כאן עומד במבחן זה. עתה, כשאנו מודעים לעובדה, שהמיפוי המוצג כאן איננו המיפוי האחד והיחיד האפשרי של המאמרים, וכל קורא מוזמן לצרף צירופים משלו, ניתן לנסח כמה מסקנות כלליות.

במבט על אפשר לראות שהעורכים, אורי רם וניצה ברקוביץ, השכילו להקיף קשת רחבה של היבטים מהותיים רלוונטיים. עם זאת, המיפוי חושף גם את חולשותיו של הספר. נמנה כמה מהן. ראשית, רק מאמר אחד עוסק במשמעויות השונות של המושג שוויון. כל המאמרים האחרים מתמקדים במשמעויות התיאורטיות, בגילויים העובדתיים ובהשלכות החברתיות של שוויון ואי שוויון בהקשר הגלובלי ובהקשר הישראלי. לאור הבעייתיות וריבוי המשמעויות של המושגים הייחודיים מצפה, שבספר שכתרתו **אי/שוויון** יוקדשו כמה מאמרים של כותבים שונים לבירור מושגי פילוסופי של שוויון ואי שוויון.

שנית, כמה תופעות מרכזיות, כגון הפרטה, שחיתות שלטונית, קשרי הון שלטון, קשרי תקשורת שלטון, אלימות, פשיעה, עוני, שהשפעתן על אי השוויונות במילייה הישראלי היא רבה, לא זכו לפרקים עצמאיים. בנוסף, לאור ההתנגשות בין אידיאולוגיות השוק החופשי ומדינת הרווחה מפתיע שהמושג שוק חופשי (או קפיטליזם) לא נדון אף הוא במאמר משלו. היעדרו של מאמר כזה בולט במיוחד לאור העובדה שהמושג מדינת רווחה נדון בשני מאמרים שונים (מדינת רווחה [עמ' 228-233] ומדינת הרווחה בישראל [עמ' 234-241]). מנגד, וזו ההערה השלישית, כמה נושאים זכו לטיפול יתר, הבא לידי ביטוי בכפל מאמרים. לדוגמה, דימויים בתקשורת (עמ' 100-107) ותקשורת וייצוג קבוצות (עמ' 401-409). המיפוי, כאמור, מלמד שהעורכים השכילו להקיף קשת רחבה של היבטים רלוונטיים, אבל הוא מראה שחלק מהנושאים החשובים לא טופלו ואחרים זכו לטיפול יתר. ואם נשתמש בדימוי הציורי של הפאזל, אפשר לומר שלאחר הרכבת 48 חלקי הפזל התברר שמקצת מהחלקים כפולים ומקצת מהחלקים, החשובים להשלמת התמונה, חסרים. כדאי היה להוסיף מאמרים בתחומים משלימים במהדורה השנייה של ספר זה, לכשתצא.

לסיכום, הספר אי/שוויון הוא ספר חשוב במדף הספרים החברתי, וראוי שייכלל בחומר הקריאה של קורסי מבוא בתחום.

תרשים 1: תוכן עניינים אלפביתי של הספר   **תרשים 2: מופי תימטי של פרקי הספר**

<p>חלק 1. הגדרות תפיסות של שוויון (אורית קמיר)</p> <p>חלק 2. סביבה אזרחות (יואב פלד) גיאוגרפיה של מרכז ופריפריה (יהודה גרדוס) גלובליזציה (אורי רם)* דמוקרטיה (יוסי יונה) דמוקרטיה בישראל (אורן יפתחאל) טריטוריאליזם (בתיה רודד וארו צפדיה) כלכלה מדינית (מיכאל שלו) ליברליזם (בקי קוק) מדינת רווחה (ג'וני גל) מדינת הרווחה בישראל (זאב רוזנק) מרקסיזם (דני פילק) סביבה (דני רבינוביץ) פוסטקולוניאליזם (יהודה שנהב וחנון חבר) צדק חברתי (יוסי דהאן) רשתות חברתיות (אילן תלמוד)*</p>	<p>אזרחות (יואב פלד) אליטות (דניאל ממן) אפליה בתעסוקה – היבטים משפטיים (גיא מונדלק) אתניות (יהודה שנהב) בריאות (ברברה סבירסקי) גיאוגרפיה של מרכז ופריפריה (יהודה גרדוס) גיל (חיים חזן) גלובליזציה (אורי רם) דימויים בתקשורת (דפנה למיש) דמוקרטיה (יוסי יונה) דמוקרטיה בישראל (אורן יפתחאל) הגירת עבודה (אדריאנה קמפ ורבקה רייכמן) הון תרבותי (מוטי רגב) העדפה מתקנת (דפנה יזרעאלי) השכלה גבוהה (חנה איילון) זכויות אדם (ניס גורדון) זכויות חברתיות (אייל גרוס) חברה אזרחית (אורי בן-אליעזר) חינוך (גל לוי) חלוקת הכנסות (מומי דהן) טריטוריאליזם (בתיה רודד וארו צפדיה) כלכלה מדינית (מיכאל שלו) ליברליזם (בקי קוק) מגדר (חנה הרצוג) מדינת רווחה (ג'וני גל) מדינת הרווחה בישראל (זאב רוזנק) מחאה (הנרייט דהאן-קלב) מיניות (יובל יונאי) מרקסיזם (דני פילק) משפחה (סילביה פוגל-ביזאוי) משפט (גד ברדילי) ניהוליות (מיכל פרנקל)</p>
<p>חלק 3. אוכלוסיות אליטות (דניאל ממן) אתניות (יהודה שנהב) גיל (חיים חזן) מגדר (חנה הרצוג) מיניות (יובל יונאי) פמיניזם (ניצה ברקוביץ)</p> <p>חלק 4. תחומים אפליה בתעסוקה (גיא מונדלק) בריאות (ברברה סבירסקי) דימויים בתקשורת (דפנה למיש) הון תרבותי (מוטי רגב) השכלה גבוהה (חנה איילון)</p>	

<p>זכויות אדם (ניס גורדון) זכויות חברתיות (אייל גרוס) חינוך (גל לוי) משפחה (סילביה פוגל-ביזאוי) משפט (גד ברזילי) פערי שכר לאומיים, מגדריים ואתניים (ינון כהן) שוק עבודה (חיה שטייר) שלטון מקומי (ראסם חמאיסי) תקשורת וייצוג קבוצות (אלי אברהם)</p> <p>חלק 5. ארגונים</p> <p>חברה אזרחית (אורי בן-אליעזר) רשתות חברתיות (אילן תלמוד)*</p> <p>חלק 6. תהליכים</p> <p>גלובליזציה (אורי רם)* הגירת עבודה (אדריאנה קמפ ורבקה רייכמן) העדפה מתקנת (דפנה יזרעאלי) חלוקת הכנסות (מומי דהן) מחאה (הנרייט דהאן-כלב) ניהוליות (מיכל פרנקל) ניעות (נח לויין-אפשטיין) פיתוח (שלמה סבירסקי) פסיכולוגיה של הקצאה ואפליה (רמזי סלימאן) צבאיות ומיליטריזם (שרה הלמן) צריכה (טלי כץ-גרוד) ריבוד (מאיר יעיש ואילן תלמוד)</p> <p>* הפרק רלוונטי ליותר מנושא אחד.</p>	<p>ניעות (נח לויין-אפשטיין) סביבה (דני רבינוביץ) פוסטקולוניאליזם (יהודה שנהב וחנן חבר) פיתוח (שלמה סבירסקי) פמיניזם (ניצה ברקוביץ) פסיכולוגיה של הקצאה ואפליה (רמזי סלימאן) פערי שכר לאומיים, מגדריים ואתניים (ינון כהן) צבאיות ומיליטריזם (שרה הלמן) צדק חברתי (יוסי דהאן) צריכה (טלי כץ-גרוד) ריבוד (מאיר יעיש ואילן תלמוד) רשתות חברתיות (אילן תלמוד) שוק עבודה (חיה שטייר) שלטון מקומי (ראסם חמאיסי) תקשורת וייצוג קבוצות (אלי אברהם)</p>
---	---

